

sni u toku druge polovine XVI stoljeća. Po njegovom mišljenju, može se jedino govoriti o učestalosti incidentnih slučajeva u najširem smislu.

Neosporno je da je djelovanje osmanske vlasti u Bosni u najvećoj mjeri bilo oslonjeno na političku strategiju *istimâleta*. Autor se u zadnjem poglavlju knjige posvetio i nekim drugim metodama koje su Osmanlije koristile pri uspostavi i učvršćivanju svoje vlasti. To su: *akin* i *yagma*, mjere smaknuća pojedinaca ili članova kolektiva i obavještajna mreža. Romantičarski nastrojenim opisima “turskih zlodjela i ubijanja” suprotstavljeni su stavovi savremenih historičara po kojim su hajdučija i razbojništvo bili uobičajena pojava na Balkanu i u predosmansko doba. Autor odbacuje i tezu po kojoj su Osmanlije

u novoosvojenim državama sistematski iskorjenjivale kraljevske porodice i visoko plemstvo. Osvrnuo se i na progon koji je centralna vlast provodila nad pripadnicima hamzevijskog pokreta u Bosni tokom XVI stoljeća, te pokušao odrediti karakter tog progona, tj. da li je bio politički ili doktrinarni.

Na osnovu svega, može se reći da je Sedad Bešlija uspio sagledati i objektivno vrednovati domete osmanske *istimâlet* politike u Bosni iz XV i XVI stoljeća. Ono što je itekako važno jeste da je to uradio bez ikakvog idealiziranja ili glorificiranja osmanskog perioda u historiji Bosne. Njegova prva knjiga, bez sumnje, zainteresirat će naučnu javnost, ali i šire čitateljstvo. Naravno, kao dodatna literatura poslužiti će i studentima.

Faruk Taslidža

Adnan Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini. Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908–1950)*

Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Naučnoistraživački institut “Ibn Sina”, 2017, 552 str.

Prezentacija izuzetno plodnog rada Adnana Jahića, vanrednog profesora Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, na istraživanju tema iz vjerske i kulturne historije Bošnjaka nastavljena je objavljivanjem knjige *Muslimansko*

žensko pitanje u Bosni i Hercegovini. Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908-1950). Historija svakodnevnice, a pogotovo historija žena, donedavno

je u našoj historiografiji predstavljala područje vrlo slabog naučnog interesovanja. Proučavanje historije običnog čovjeka, vrlo često bezimenog i marginaliziranog, bilo je duže vrijeme nepravedno potisnuto. Stoga se ovakav vid istraživanja može smatrati svojevrsnim izazovom i napretkom. Ova knjiga je jedna od rijetkih koja govori upravo o ovim “malim običnim ljudima”. Ona donosi dosta opširna i detaljna pojašnjenja važnih problema s kojima su se suočavali Bošnjaci u prvoj polovini dvadesetog stoljeća, a koji su se istovremeno reflektirali i na žensko pitanje. Autor je knjigu podijelio na dvanaest poglavlja, koja ujedno predstavljaju dvanaest izuzetno važnih pitanja. Ona hronološkim slijedom obrađuju odnos bosanskog društva prema ženskom muslimanskom pitanju u veoma burnom periodu od aneksije 1908. godine do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže 1950. godine. Knjiga pored osnovnih tematskih cjelina sadrži i uvod, zaključak na bosanskom i engleskom jeziku, popis korištenih izvora i literature, te vrlo važno kazalo imena. Ova studija je zasnovana na vrijednoj i raznovrsnoj arhivskoj građi iz deset ustanova, te brojnoj literaturi. Osobito je važno istaći impozantan broj jedinica iz štampe (89 različitih novina, časopisa i periodike) kojom se autor koristio prilikom nastanka djela.

Historičari su pokušali prikazati koliko je žena, prvenstveno bosanska muslimanka, bila shvaćena i koliko su nje-

ne potrebe bile uvažavane, te koliko se nastojalo poboljšati njen položaj. Međutim, niko ovome problemu nije pristupio sadržajnije i sa većom pažnjom od Jahića. U patrijarhalnom društvu sliku o ženi gradili su muškarci. Žena najčešće nije ostavljala glas o sebi, niti je mogla ozbiljnije utjecati na svoj status i na životne prilike. Autor je istakao kako je “govor o muslimanskom ženskom pitanju u Bosni i Hercegovini govor o ženi u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka.” Istovremeno on predstavlja i raspravu o Bošnjacima, njihovom duhovnom, kulturnom i političkom razvoju u postosmanskim razdobljima. Jahić je istraživao i u ovoj knjizi prezentirao odnos bosanskog, dominantno muškog (patrijarhalnog) društva prema ženi muslimanki u četiri različita državno-politička sistema: austrougarskom, jugoslovenskom monarhističkom, prijelaznom endehavskom i postratnom socijalističkom. Pitanje emancipacije bosanske muslimanke i svega onog što ona sama po sebi podrazumijeva, a to je prvenstveno izlazak iz porodičnog ambijenta (napuštanje prostora privatnog) i aktivno učešće žene u raznim aspektima bosanske svakodnevnice, ključno je pitanje koje čini okosnicu ove studije.

Rasprave o položaju muslimanke u bosanskom društvu bile su prisutne još u austrougarskom periodu. U njima su samo povremeno učestvovali žene, a njihov glas je dolazio od malobrojnih školovanih muslimanki i nemuslimanki. Izrazita muška uloga u

propagiranju muslimanskog ženskog pitanja i raspravi o njemu govori kako su upravo muškarci bili ti koji su pronosili ovu ideju u društvu. Jahić ističe kako je za pojedine predvodnike bošnjačkog naroda tog vremena žensko pitanje predstavljalo centralno muslimansko pitanje i preduslov “našeg napretka uopšte”, kako su to oni tvrdili. Pa ipak, postojale su velike razlike u shvatanju ovog problema od strane različitih muških grupacija, kao i u samim mogućnostima i prijedlozima njegovog rješenja. U tom svjetlu Jahić je posebnu pažnju posvetio brošuri Dževad-bega Sulejmanpašića iz 1918. godine, kojom je ovaj mladi potomak ugledne zemljoposjedničke porodice pozvao na otkrivanje lica muslimanke i odbacivanje tradicionalne ženske nošnje zara i feredže. Ona je izazvala velike reakcije sarajevske konzervativne uleme i stanovništva. Sulejmanpašić je smatrao da se težak položaj muslimanke za vrijeme i nakon Prvog svjetskog rata, u kojem je ona bila primorana na prosjačenje i prostituciju, može riješiti otkrivanjem muslimanke i njenim uključivanjem u savremeni kulturni i društveni život, što bi unaprijedilo socijalnu i duševnu osnovu njenog života. Njegovu brošuru ondašnja javnost je ocijenila smiješnom i neozbiljnom, te svojevrsnim atakom na vjeru, pa je došlo do javnog spaljivanja iste pred Begovom džamijom, a i autorova sigurnost je bila ugrožena. Tri-desetak godina kasnije njegove ideje i

prijedlozi – da se muslimanka otkrije, da joj se omogući školovanje i zarada, te da se uključi u javni život – postali su stvarnost u socijalističkoj Jugoslaviji. Do tog vremena vođene su mnoge rasprave o ženskom oblačenju, obrazovanju, zaposlenju, kao i svemu onome što je doprinosilo emancipaciji bosanske muslimanke i njenom uključivanju u intelektualni i društveni život.

Jahić donosi mnoštvo primjera kojima ukazuje na težak položaj muslimanke u Bosni i Hercegovini u periodu između dva svjetska rata. Mnoga prava i povlastice koje su joj bile zagarantovane šerijatom nisu uopće bile uvažavane, pa autor s pravom ističe da je došlo do raskoraka između prava i prakse. Odnos prema ženama bio je izuzetno loš. Djevojke su vrlo mlade stupale u brak, u kojem je muškarac imao neprikosnoveno pravo donošenja odluka. Žene su od strane pojedinih muškaraca, kako navodi Jahić, smatrane “životinjama u vlasništvu svoga supruga”, te nisu smjele ništa željeti niti znati. Vrlo mali broj žena je bio obrazovan, a nepismenost je bila izuzetno visoka. Potreba za obrazovanjem žena često se iskazivala u štampi. Vođene su vrlo detaljne rasprave o vrstama škola, kao i o tipu nastave koje bi muslimanske djevojčice i djevojke trebale pohađati. Ulema i inteligencija podržavali su obrazovanje žena, ali su polazili sa različitih stanovišta. Pojedine grupe isticale su kako prosvijećena žena koja je “naoružana” potrebnim

znanjem iz vjerskih i svjetovnih nauka uspješno vrši svoju funkciju supruge, majke i domaćice, te valjano odgaja podmladak. Suprotno onima koji su zagovarali potpunu emancipaciju žene, njeno otkrivanje i svjetovno obrazovanje, konzervativni slojevi uleme i stanovništva bili su u potpunosti protiv obrazovanja muslimanki pravdajući svoje stavove mogućnošću njihovog moralnog posrnuća. Kada je riječ o odnosu određenog dijela muslimanskog vjerskog vodstva prema školovanju muslimanke, autor ističe da su njihova stajališta demonstrirala prioritete u kojima su čednost i moralni lik žene bili daleko ispred prosvjetnih i obrazovnih imperativa. Očuvanje morala i pohađanje državnih škola nerijetko su posmatrani u okvirima kolizije i sukoba, a ne kao dva komplementarna stremljenja u funkciji jačanja ličnosti i digniteta žene u savremenom dobu. Dok su moralni integritet i socijalni status žene u gradu bili predmet pomnog posmatranja i različitih prijedloga, o stanju žene na selu nije se vodila nikakva ozbiljnija rasprava. Zar i feredža bili su predmetom opširnih i dugotrajnih rasprava između onih koji su bili pobornici njihovog apsolutnog odstranjivanja iz života bosanske muslimanke i onih koji su smatrali kako je ovaj tradicionalni oblik oblačenja jedina zaštita žene i očuvanja njenog morala. Tradicionalna bosanska ulema insistirala je na tvrdnji da skidanje zara i feredže predstavlja uvod u moralni sunovrat muslimanke

i da je jedini spas strogo pridržavanje tesettura (pokrivanje cjelokupnog ženskog tijela). Ipak je i među ulemom bilo naprednih shvatanja. Reisul-ulema Džemaludin efendija Čaušević javno je zagovarao emancipaciju žena, te skidanje zara i feredže, s obzirom na to da su oni produkt običaja i tradicije, a nikako vjerom određeno pravilo. Šerijat je muslimanki dozvolio otkrivanje lica, šaka i stopala, pa je reis Čaušević više puta ukazivao na potrebu odbacivanja ovog tradicionalnog načina oblačenja, koji je ženama onemogućavao da nesmetano pohađaju nastavu, obavljaju poslove i budu društveno aktivne. Izjave vrhovnog vjerskog poglavara izazvale su oštru osudu od strane njegovih suparnika, koji su istakli da reisova tumačenja nisu u skladu sa “postojećim vjerskim običajima ovdašnjih muslimana”. Autor dobro primjećuje kako suprotstavljena ulema nije spomenula “nesklad sa islamskim vrelima”, nego običajima, pa se može zaključiti kako je stanovište reisa Čauševića sa šerijatskog aspekta bilo u potpunosti ispravno. Uprkos mnogim ograničenjima emancipacija muslimanki ipak je davala skromne rezultate. Do povećanja broja djevojki koje su pohađale škole dolazi nakon 1929. godine i donošenja zakona koji je regulisao obavezno pohađanje narodnih škola bez obzira na spol.

Djelovanje muslimanskih udruženja, sarajevskog “Osvitanja”, banja-lučkog “Spasa”, mostarske “Zadruga”

i drugih, doprinijelo je socijalizaciji muslimanske žene. Muslimanska dobrotvorna društva nastojala su zaposliti muslimanke kako bi ih spasili “nemorala i siromaštva”. Nudili su im i razne kulturne sadržaje u skladu sa šerijatom, a kojima je bio cilj udaljiti muslimansku omladinu od nepoželjnih “birtija i ružnih mjesta”. Autor je posebno istaknuo ulogu “Gajreta”, koji je bez obzira na mnoštvo protivnika njegovog načina rada (koji se ogledao u osnivanju ženskih internata, organizaciji izleta, zabava i drugih kulturnih sadržaja) promovisao i podržavao emancipaciju žena.

Pojedine porodice u svojim nastojanjima da žene uključe u društveni život bile su daleko ispred mišljenja većine, pa su njihove kćerke postajale visokobrazovane žene koje su nakon stjecanja diplome radile kao profesorice, pravnice, ljekarke i službenice. Godine 1931. u čast doktora sveukupne medicine na Kraljevskom sveučilištu u Zagrebu promovisana je dr. Ševala Zildžić-Iblizović, čime su muslimani u Bosni dobili prvu muslimanku sa visokom naobrazbom ljekara sveukupne medicine. Treba istaći kako je do 1939. godine u Bosni i Hercegovini bilo 19 muslimanki sa fakultetskom diplomom.

Drugi svjetski rat donio je velika stradanja i patnje, a gubitak voljenih osoba, prisilne migracije, glad, zarobljavanja i silovanja postali su svakodnevnica bosanske žene. Jahić donosi više svjedočenja koja govore o zloči-

nima ustaša, četnika i Talijana nad muslimanskim ženama, osobito u istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini. Stanje rata dovelo je i do aktivnog učešća pojedinih muslimanki u redovima narodnooslobodilačkog pokreta. Mnoge od ovih partizanki poginule su u borbi za svoje ideale. Kraj rata i uspostava nove jugoslavenske države predstavljaju novu stranicu u historiji bosanske muslimanske žene i ženskog pitanja uopće. Islamska vjerska zajednica, izuzetno bliska komunističkom vodstvu države, u ovom postratnom periodu bila se intenzivnije uključila u akciju skidanja zara i feredže, što se smatralo osnovnom zaprekom emancipaciji muslimanke. Do konačnog rješenja ovog pitanja došlo je 1950. godine, kada je stupio na snagu Zakon o zabrani nošenja zara i feredže. Ovim zakonskim odredbama bosanska muslimanska žena u potpunosti je oslobođena nametnutih tradicionalnih formi oblačenja, koje su je ograničavale i sputavale, te je izjednačena s ostalim građanima. Na ovaj način, naglašava Jahić, njoj je “otvoren prostor obrazovne, profesionalne i društvene emancipacije, bez čega ne bi bila moguća njena savremena afirmacija, kako u bivšoj socijalističkoj državi, tako i u postsocijalističkoj Bosni i Hercegovini”.

Ova knjiga prikazuje konačnu afirmaciju i uključivanje bosanske muslimanske žene u društveni i intelektualni život. Autor je jasno ukazao na potrebu žena da budu ravnopravne članice

društva, da doprinose njegovom razvoju i da se oslobode nepravedno nametnutih okova koji su ih sputavali stoljećima. Iako su muškarci bili ti koji su pokrenuli rješavanje ženskog pitanja i u konačnici ga doveli do kraja, ne smiju se zanemariti ni nastojanja žena za poboljšanjem svoga položaja, pa makar

ona bila slaba i povremena. Jahić je uspio prikazati ne samo odnos prema rješavanju ženskog pitanja i emancipacije muslimanki nego dati sliku i analizu bosanskog društva u burnom historijskom periodu. Ova vrijedna studija predstavlja važno i uspješno ostvarenje bosanskohercegovačke historiografije.

Mehmed Hodžić

Fatima Hadžić, *Muzičke institucije u Sarajevu (1918–1941): Oblasna muzička škola i Sarajevska filharmonija*

Sarajevo: Muzička akademija Univerziteta u Sarajevu, Institut za muzikologiju, 2018, 325 str.

Historiografija o Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata još uvijek je puna praznina. Mnogo je tema koje se mogu i moraju otvoriti, a uvijek su dobro došla i nova i drugačija propitivanja onih tema koje su do sada već istraživane. U uglavnom zanemarenim temama vezanim za kulturu pitanje muzičkih institucija, njihovog djelovanja i muzičkog života uopće u Sarajevu i Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata do sada nije bilo predmet sistematskih istraživanja u bosanskohercegovačkoj historiografiji.

Uzgredni podaci o toj temi, rasuti uglavnom u radovima manjeg obima nekolicine muzikologa i historičara, predstavljali su, između ostaloga, dobar podsjetnik svima nama na njenu

neobrađenost. Na sreću, dr. Fatima Hadžić, profesorica na Muzičkoj akademiji u Sarajevu, prepoznala je tu prazninu, te nakon dugotrajnih istraživanja u sklopu izrade doktorske disertacije i naknadnih dorađivanja tog teksta, javnosti na uvid ponudila je knjigu pod naslovom *Muzičke institucije u Sarajevu (1918–1941): Oblasna muzička škola i Sarajevska filharmonija*.

Ova knjiga predstavlja prerađenu i dopunjenu doktorsku disertaciju koju je pod naslovom *Muzički život Sarajeva u periodu između dva svjetska rata (1918–1941)* autorica odbranila na Muzičkoj akademiji Univerziteta u Sarajevu 2012. godine. Ima ukupno 325 stranica i sastoji se od dvanaest cjelina, uz zahvalu i sadržaj na početku. Glavni